

Н.С.Попов
Йошкар-Ола

КУШТЫМАШЫН ЮЗО ВИЙЖЕ

Марий куштымаш – калык творчествым чапландарыше акрет годсек айдеме кумылым нӧлтышӧ, ӱмырым куан шӱлыш дене пойдарыше юзо виян шерге чон поянлык. Тудо, сылне семлан эНертен, кид-йолым лывырта, кап-кылым модыкта, курымла мучко виян толшо йӱлана-шамычым весела кумыл дене пойдара, чӱчкен куштымаш гоч келшен илымашын кӱлешлыкшым, кажне пагытын поро ямжым, илышын вашталтмыжым, тӱрлӧ йыжынан улмыжым шижтара, айдемын чонжым порылык тул дене ылыжта, ылышаш вийым шукемда.

Куштымаш – калык тӱвыран ойыраш лийдыме ужашыже. Марий тӱвыраште тӱрлӧ сынан куштымаш палдырна. Нунын коклаште шкет куштымаш, пӧрӱен але ӱдырамаш тӱшка дене посна, пӧрӱен да ӱдырамаш-влакын иквереш куштымашышт вашлиялтеш. Куштымо семым пуалтен шоктыман (духовой), кылан, перыман, гармонь да тӱрлӧ сынан моло семӱзгар (идиофон) дене шоктеныт.^{2 0 9} ӱдырамаш ден пӧрӱен-влак пырля куштымашышт годым муро ден такмак-влакым йонгалтареныт.

Калык тӱвыраште куштымашым еН-влак кокласе кылым шӱм-кыл сескем дене лишемдыше, кумылым нӧлтышӧ да айдемын вий-куатшым, мастарлыкшым пойдарен шогышо ойыртегалтше феномен семын палемдыман.²¹⁰ Тудо, сылнылык вийлан эНертен, капкыл модмо дене шочмо калыкнан тӱняумылымашыжым, поро шӱм-чон поянлыкшым, ойыртегалтше сын-кун да койыш-шоктышыжым, моторлыкым шке семын шижын, ужын да умылен моштымыжым почын пуа. Марий куштымаш гоч акрет кугезына-влакын миф негызеш чоҥалтше илыш умылымашышт да куштымашын Ю виян улмыжлан ӱшанымаш раш палдырна. Кугезына-влак куштымаш чылажымат «куштен кертеш» манын шоненыт гына огыл, куштымаш дене пайдаланен пӱртӱс вий-куатым, айдеме ден сандалык кокласе ваш келшыме кылым пойдараш, капкыл ден уш-акыл тазалыкым пенгыдемдаш, осал

шўлыш деч аралалташ тыршенйт. Нуно паленыт: куштымаш Юмын, тоштыен-влакын, пўртүс оза-влакын кумылыштым савыраш, Сандалыкын шулык вийжым, илянжым, перкежым шукемдаш, «шем юзо вий», «пўян-кўчан-влак» деч утлаш, чоным, өртым осал деч аралаш полша²¹¹.

Куштымаш кече ден тылзымат, шўдыр-влакымат сымыстара. Кугече эрдене Кечын чўчкен лекмыжым ялмарий калык кызытат йөрәтен эскера. Кавасе шўдыр-влакын лўнген чўчкымыштым рвезыжат, шоґгыжат куанен онча. Марий калык кававомышышто мурышо турийын, түрлө түс дене толкыналтше энґер вўдын але чодыран шийын-шөртнбын чолгыжмыж нерген ойлымо годымат «чўчкаш» мутым кучылтеш. Калык манмыла, пушенге але чодыра гына огыл, кайык да янлык-шамычат, шукш-копшаґгыжат, мўкш да куткыжат «кушташ» йөрәтат. Тыгай шонымаш айдеме ден пўртүс коклаште ойыраш лийдыме вашкыл улмылан ўшанымашлан көра шочын. Кугезына-влак пўртүсат куанымыже годым кушта, обществын да пўртүсын илыш радамже Сандалык артше (законжо) негызеш вияґеш манын шоненыт.

Куштымашын Ю вийжылан ўшанымашлан көра тудо еш, тукум але ялмарий калык дене эртарыме түрлө йўла да пайремлаште кумдан кучылталтын²¹².

Чыла тидым эрвелмарий-влакын «Кандыра» куштымашышт раш почын ончыкта. Акрет годсо кандырам пунен куштымаш эрвел кундемыште илыше марий-влак коклаште гына аралалт кодын. Эрвелмарий этнографический группа XV – XVI курым кыдалне чумыргаш тўґалын. Озаґ, Виче да Угарман губернийласе йозакым тўлышө марий-влак дене таґастарымаште эрвелмарий-влакым «ясачник» огыл, а «тептяр» маныныт («дэфтэр» мут «йозак книга» манмым ончыкта). XVIII курым мучаште тептяр-влакым казак-влак радамыш ушат.

Марий шымлызе-влакын шонымышт почеш, тўшка дене куштымо «Кандыра» куштымашла «Кумыте», чолман марий-влак тудым «Кандашан» маныт, куштымаш негызым пыштен²¹³.

Куштымаш кок ужаш гыч шога. Икымше ужашыште куштышо-влак, кандырам пунымо семын, ныжылгын ошкыл каят да сем почеш такмакым

мурат. Кокымшо ужашыште, кок такт деч вара, писырак сем почеш тывыртаташ тўналыт. Виян тывырдыкым рвезе ден пөръен-влак куштат, а ўдыр ден ўдырамаш-влак, парням чымен, йўксö семын «ийыт»²¹⁴.

Куштымашым «чонҥымо» да кид-йолым тарватыме ойыртемным шотыш налын, кум түрлө кандыра куштымашым палемдат: 1) урал-белебей вел; 2) ўпö вел; 3) чолман вел куштымаш²¹⁵.

«Кандыра» – ен-влакын тўшкан илымыштым, тазалыкым, вий-куатым, чон моторлыкым, калыкын икоян улмыжым ончыктышо йўла куштымаш. Тудын чонгалтме ойыртемжым лўмжак ойла. Куштышо-влак кок линий дене каят, тыгодым нуно ваштарешла толыт да, кандырам пунымо семын кок велыш коштын, икте-васылан корным пуат да тыге шкешотан «кандырам пунат»²¹⁶.

Пытартыш жапыште тиде куштымашым «Ший кандыра» манаш тўналыныт. Тидыже түрлө түс дене волгалтше калык вургемым да калыкын чон поянлыкшым ончыктышо шийаршашын түсшö дене ойыртемынак палдара.

«Ший кандыра» куштымашын лўмжак виян йонҥа, илыш ўшаным шочыкта. Кугезе-влакын мифыштым шотыш налаш гын, куштымашым Ю виян, аралтыш сынан кужу порсын ўштым куымо дене таҥастараш лиеш. Тыгай ўштö дене Юмын ўдыр кава гыч мландышке волен, ўлыл тўтыра ден кўшыл тўтырам ваш ыштен. Марий кумалтышмутышто ярымалтше ош порсын шўртын образше пиалан да кужу еш илышын символжо семын кучылталтеш.

Калыкын тўняумылымаштыже кандыра тыгак айдемын шочмыж годымак «возалтме» илыш корныжым але азан кылымдыжым кылдыме шўртым ончыктен кертеш. Тылеч посна йомакыште кучылталтше мундырам шарналташ лиеш. Тушто тўн геройлан шке пиалжым, пўрымашыжым кычалаш полшаш мундырам пуат. Кандырам (шўртым) ен-влак, айдемын ўпшö семынак, сандалык дене кылым ыштыше, илышым да вий-куатым пуышо энергетический канал семын умыленыт²¹⁷. Тышечын «Кандыра» куштымашын символ семын мом ончыктымыжым умылаш лиеш, шонем. Тудо айдемылан илышым пуышо пўртүс-юмо дене кылым ышташ юзо

шўлышым пуа, илыш корнышто пeҢгыдын шогаш вий-куатым ешара да ўмыргорным шуя²¹⁸.

Чынжымак, «Кандыра» куштымашым посна йўла семын палемдаш лиеш. XIX курым мучаште – XX курым тўҢалтыште самырык ўдыр-рвезе-влак кандырам шурно пасу воктене куштеныт. Тиде кeҢеж тўҢалтыште, шошым ўдымō пасушто шурно шочмым ончал савырныме годым, лийын да шурно писынрак кушшо, лектышан лийже да мландын шурным шочыктымо вийже ешаралтше манын ышталтын. Тиде жапыште Мланде Ава «мўшкыранлан» шотлалтын, сандене тудын деч мамык гай мландыштыже шурнын вожшым мелна гай кумда ыштен, кыдалжым пeҢгыдемден, шурно вуйжым ший лупш гай тўвыргым ыштен, йытыран куштен шогалташ «йодыныт» да кажне пасушто «шурно писын кушшо, тўвыргō лийже» манын, рок падырашым кўшкō кудалтеныт. Марий-влак ўшаненыт: самырык-влакын кўдыратле куштымашышт мланде ўмбалне улшо чыла чонаным иктыш уша, пўртўсым уэмда, айдеме ден пўртўс кокласе вашкылым саемда, тыгак шурно пасум кукшо игече, йўштō, тале йўр да моло зиян деч утаралташ вийым пуа.

«Кандырам» куштышо кажне eҢ тиде куштымашым илыш пиалын ойыраш лийдыме ужашыже семын акла. Кавасе шўдыр-влак семын чўчкен куштышо-влак икте-весе деке веселан ваш лишемын, лывырге капкылыштым модыктен, рвезе чонышт дене куан тулым ылыжтеныт, ончыкылык пиалым моктеныт. Тидын шот дене «Кандыра» куштымашым рвезе годсо таза да пиалан илышын гимнже семын палемдаш лиеш.

Кугурак ийготан-влак «Кандырам» пайремлаште, сурт гыч суртыш родо-тукым деке унала коштмо годым куштеныт. Куштымашке ял калык дене пырля уна-влакат ушненыт. Тудым муро дене сōрастареныт, а туштыжо родо-тукым кыл, келшен илымаш да пырля лиймаш тўҢ верым налын.

Калык коклаште тыгай шонымашат уло, пуйто куштымашым тўҢалтыште тушман дене кредалме деч ончыч але тудын деч вара самырык рвезе-влак куштеныт.

Куштымашке чыла кумылан еҢ ушнен кертеш. Кажне куштышо еҢ, ваштарешла миен, вес айдеме дене шинчаончалтыш дене саламлалтеш, тидын годым вашлиймашлан куанымыжым, келшымашлан ўшанле улмыжым ончыкта, а вара, пурла але шола могырым эртен кайымыж годым, йолташ але родо семын вес еҢ деке вачыж дене тўкна але тупшым вўчкалта. Тыгай годым еҢ-влак икте-весеылан чон куаным пўлеклат. Тиде «Кандырам» куштышо-влак икте-весеылан илыш вийым тыланат, ончыкылык поро да ваш келшен илымылан ўшаным пеҢгыдемдат, пўртўсын шулык вийже дене шкеныштым пойдарат.

Куштымаш эрвлемарий-влаклан умылтараш лийдыме вийым ешара. Нунын палемдымышт почеш, куштымо годым «айдеме ончыко туран каен колта, йыр пўрдын налеш, кок могырыш лўҢгалтеш, тыге, еҢ-влакын тўрлў семын тарванылмышт куштымаште иктыш ушалтеш, шинчаштышт шўм-чон тул ылыжеш. Ўдырамаш-влак шыман, йўксў семын кидым шаралтен куштымышт дене кумылым савырат гын, пўрьеҢ-влак тале да пеҢгыде улмышт дене ойыртемалтыт. Сем дене келшышын тарванылмаш да парням чымен чўчкымаш, чылан пырля мурым йоҢгалтарымаш, рашкалтыме гай иканаште тывырдыкым куштымаш икоян ешыш ушнымашын куанжым, йывыртымыжым ончыкта, айдемылан куатле кўргў вийым да чон ласкалыкым пўлекла. Икманаш, «Кандыра» тыглай тавымаш гына огыл, пырля ушнен, кумылым нўлташ полшышо юзо вийым «лукшо» куштымаш»²¹⁹.

XX курымын 90-ше ийлаштыже Российыште лийше событий-влакын марий калык тўвырам угыч нўлталаш йўным ыштымыштлан кўра «Кандыра» куштымаш калыкын эн шерге поянлыкышкыже савырныш. Тидын шотышто куштымашым калык коклаште шарымаште чолгалыкым ончыктышо айдеме, Башкортостан Республикысе «Кандыра» регионисо марий мер ушемын вуйлатышыже Медор Шаймратовын надырым палемдыман. Марий калык куштымаш дене мер калыкым палдарымаште 2011 ийыште Пошкырт кундемисе Калтаса селаште «Ший кандыра» калык куштымаш дене Пўтынъ

Российысе I фестивальым эртарымаш кугун полшен. Тыгай сынан тўвыра мероприятийым эртарыме нерген шонымаш эше 2006 ийыштак шочын. Икымше фестивальыш чылаже 2600 еҢ чумырген. 2012 ийыште фестиваль Мишкан селаште лийын. 2013 ий 10 августышто Калтаса селаште эртыше Пўтынь Российысе III фестивальыште марий-влак (3500 утла еҢ лийын), иквереш ушнен, 2300 метр кужытан кандырам пуненыт. Куштышо-влак, марий вургемым чиен, ямле сем почеш селан тўн уремже дене мурен-чўчкен эртеныт, вара, чылан пырля, тывырдыкым «рашкалтареныт». Тиде куштымаш «Тўнямбалне эн кужу эрвелмарий куштымаш» номинацийыште Российысе Рекорд книгаш пурталтын. Фестиваль жапыште Тўнямбал рекорд ден сеҢымаш агентствын президентше Галина Свирщук Калтаса район вуйлатыше Юрий Садыровлан калык куштымаш дене рекордым шындымым пенгыдемдыше сертификатым кучыктен²²⁰. Тыге марий куштымаш тўвыра брендыш савырнен да пошкудо республик ден областьлаште илыше-влакынат кумылыштым савырен. 2015 ий 15 августышто Калтаса селаште эртыше «Ший кандыра» фестивальыш 30 наре фольклор коллектив чумырген. Чылаже 500 утла куштызо лийын, нуно Башкортостан ден Татарстан республикла, Свердловск кундем, Хант-Манси АО гыч миеныт, уна-влак Мордовий ден Коми Республик гычат лийыныт²²¹.

Эрвелмарий калыкын «Кандыра» куштымашыже кумылым савырыше да тыгодымак өрыктарыше сўретыш савырнен. Кызыт тудо – Российысе калык-влак искусствын ойыраш лийдыме ужашыже. Сылнештарыме йөн полшымо дене марий куштымаш калыкын ик ой дене, иза-шольыла келшен илымыжым, шочмо мландым, эрыкым йөратымыжым, усталык койыш-шоктышыжым, моло-влак дене кылым ышташ тыршымыжым да тўнян тичмаш улмыжым ончыкта. Куштышо-влак шкеныштым пўртўсын ик изи ужашыже семын ужыт, тыгодымак кажне айдеме шке чоныштыжо улшо куатле шўлышым шижеш да тудым, вияҢден, йырым-йыр шара.

Куштымо годым кажне куштышын шўм-чонжо, эрыкталтын, ик толкыныш ушна да ончыкылык илышым икте-весе дене келшен, вашла умылен чоҢаш

үжеш. Но тидым виян айдеме гына ыштен кертеш, молан манаш гын коллективыште илаш да кылым ышташ уш-акылан, пенгыде да таза лияш күлеш. А түшка дене куштымаш кажне кечын погынышо шүм-чон тургыжланымым, нелылыкым корандаш полша да илышым сӧрастарен чоҥаш тарата. Акрет жапыште пүртүсыштӧ шочшо, кугезына-влакын тўня ден юмыйўла умылымашыштым почын пуышо да тўнямбалне чапланыше марий куштымаш тачысе кече мартеат шке юзо вийжым арален коден.